

ВИСОКІ НИЗИ ЧАЙКОВСЬКОГО

Тему «Чайковський і Сумщина» впродовж останніх семи десятиріч розробляли десятки місцевих музикознавців, краєзнавців, було видруковано більше сотні статей, розвідок, книг. Здавалося б, доробок мав би бути солідним і якісним. Та ось 1990 року, до 150-річчя з дня народження композитора, в «Музичній Україні» виходить збірник матеріалів «П.І. Чайковський і Україна». Упорядниця, один з провідних мистецтвознавців України Н. Семененко, не включала до цього матеріалу жодного сумського автора. Та й на 216 сторінках книги є лише три побіжні згадки про те, що Петро Ілліч бував на Сумщині. Чи випадково це?

Україну відвідати Петро Ілліч мріяв ще із студентських років, захопившись творами М. Гоголя. Його перше знайомство з нашою землею сталося в 1864 році: на запрошення поміщика А. Голіцина, він протягом літа жив у його маєтку в Тростянці, тут він створив увертюру до драми О. Островського «Гроза». Це, зазначимо, був перший твір, написаний Чайковським в Україні.

10 липня 1871 року П. Чайковський вперше приїхав погостювати в Низи, в маєток свого хорошего друга Миколи Кондратьєва – нащадка славетних сумських полковників. Був зачарований тутешніми місцями. Відтак відвідує Низи щоліта за період 1872-1879рр. У листі до свого друга Надії фон Мекк композитор писав: «Я надто люблю місце, де знаходжуся тепер. Це долина чудової річки Псьол. Вона протікає поруч з будинком у саду, що заріс віковими деревами, дуже старому і дуже красиво розташованому... У 1874 р. тут протягом трьох літніх місяців я написав усього «Вакулу» та багато інших речей». У Низах П. Чайковський створив також знаменитий «Сентиментальний вальс», присвятивши його гувернантці М. Кондратьєва Еммі Жентон, працював над Другою симфонією, тут почав і закінчив інструментовку четвертої та п'ятої частин Третьої симфонії тощо. У Низах Чайковський написав музично-педагогічну працю «Посібник до практичного вивчення гармонії» – перший подібний підручник в Росії, що виявився значно досконалішим, ніж зарубіжні посібники, і витримав кілька видань.

Уже цей скупи перелік фактів промовисто засвідчує: Сумщина в житті і творчості П. Чайковського займала місце неабияке. Чому ж це ігноровано у згаданому вище збірнику?

Київській академії, де за науками дійшов до школи риторики». Документ датований 1769 роком, це – клопотання діда композитора про зарахування його до вивчення лікарської справи до Санкт-Петербурзького госпіталю (котрий був водночас і навчальним закладом). З документів відомо, що Слобода Миколаївка, де народився П. Чайка, була заснована відомим українським просвітителем В. Капністом (між іншим, діяльним членом «Попівської академії» під Сумами) і названа так на честь його сина Миколи.

Яка ж дальша доля П. Чайки (Чайковського, як його записали в Київській академії)? Після навчання в Петербурзі він йде на військову службу полковим лікарем, бере участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр., де дістав якнайкращі оцінки командирів, згодом із сім'єю потрапляє до Вятки, де отримує дворянський титул, і останні два роки життя був городничим. Мав п'ятеро синів і чотири дочки, наймодшим сином був Ілля – батько композитора, майбутній гірничий інженер, який теж пов'язав долю з Уралом.

Постає принципово важливе питання: чому ж П. Чайка подався до Петербурга, започаткував рід Чайковських, який дав Росії найгеніальнішого композитора? Аби відповісти на нього, неможливо не вдається до коротенького історичного екскурсу.

Арабський мандрівник Павло Алепський, побувавши сто днів в Україні в 1654-1656 роках, був вражений рівнем культури і писемності українців: «По всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малим винятком, навіть їхні жінки та дочки, уміють читати». На той час школи стали невід'ємним атрибутом не лише українських міст, а й сіл. Європейської слави зажила Києво-Могилянська

Саме вихідці з України організують і керують у Петербурзі вищими музичними, мистецькими закладами (як-от уродженці Глухова: Лосенко, Березовський, Бортовський). Започатковує жанр популярного роману в літературі Ф.Смін, історичні довідження – М. Бантин-Каменський, просвітні науки – П. Завадовський, видавничу справу – Г. Козицький та В. Рубан, юриспруденцію – І. Хмельницький. Українців, котрі стали на Московщині основоположниками видів мистецтва і наук, можна називати десятками. Але оскільки П. Чайка обрав собі медицину, згадаймо лише українців-медиків, і то лише – наших земляків. Уродженець Вороніж Г. Василевич стає першим російським професором-клініцистом, роменець Полетика – першим професором в імперії, котрий обіймав кафедру в зарубіжному університеті; конотопець Й. Парпура став керівником друкарні Медичної колегії, котра керувала всією медициною Росії; можна говорити й про інших сумчан – Г. Соболевського тощо, котрі стали лідерами в медичних колах Росії.

Здавалося б, нічого лихого в цьому немає. Чому б і не допомогти менш освіченому народові на шляху до знань, до культури? Але добро оберталось підступними лихими діями. Висотуючи з України інтелектуальні сили, колонізатори робили все, аби, водночас, знищити українську культуру, мову, націю взагалі. Вже 1720 року було заборонено в Києві видавати книги українською мовою. Відмовлено у відкритті університетів у Глухові, Батурині, Сумах, й українські юнаки, як той же П. Чайка, змушені вже по науку їхати в Росію. Вивчені українцями, великоруські попи, чиновники, намісники густим потоком ринули на Україну: вичити, нищити, русифікувати.

І ось уже син українського письменника

П.І. Чайковський

Безумовно, Чайковський з тих геніальних митців, чия спадщина належить усьому світові, а не лише котромусь окремому народові, окремій культурі. Але геній тому і геній, що він – гостронаціональний, що саме розвиваючи традиції тієї чи іншої національної культури, сягнув уселодських вершин. З цієї точки зору, звісно, було просто б смішним заперечувати, що саме російська народна пісня, російська музична спадщина біля джерел якої, підкреслимо знову, стояли вихідці з України, стали витоками творчості Петра Ілліча. Отож «віднімати» в Росії її найвидатнішого композитора було б абсурдом, й робити цього ніхто не посміє.

Але: чи лише російська музична традиція живила музу композитора?

30 років творчого життя Чайковського були зв'язані з Україною, тут він написав

така: незадоволення упорядників книги сумськими дослідниками і краєзнавцями. Адже незадовго до виходу збірника були опубліковані результати пошуків землячки композитора, дослідниці Валентини Пролесової з Удмуртії, котрі стали сенсацією. Виявляється, родовід Петра Ілліча йде від українських козаків, із села Миколаївки, що неподалік Сумщини, села, котре розташоване на річці Манжейці – притоці Псла. Хіба ж не прикро, що не українські дослідники встановили такий важливий факт? А хто ж, як не сумчани, мали б це зробити – адже ж батьківщина прадідів Петра Ілліча була майже поруч Низів, де він бував улітку ледь не десятком разів?

Але як би там не було, та в цьому плані постать П. Чайковського постає навіть не те що призабутою – а й незнаною переважній більшості сумчан. Отож торкнемося коренів роду композитора, коренів, котрі йдуть з-над Псла.

Зауважимо, що сумніви стосовно великоросійського походження Петра Ілліча викликали серед тих, хто його добре знав, ще за життя композитора. Наділений вродженою шляхетністю, інтелігентністю, духовним багатством цей російський дворянин аж ніяк не вписувався у ту повну палітру типів російського дворянства, яку так правдиво змалював М. Гоголь у «Мертвих душах», не вписувався навіть у «вершки дворянства», виведені І. Тургенєвим у «Батьках і дітях». Отож була поширена думка, що Чайковський – нащадок розгалуженого польського роду Чайковських. Петро Ілліч протестував проти такого припущення, заходився, було, самотужки вивчати власне генеалогічне дерево. Виявив, що його дід, Петро Чайка, походив з українських козаків, чим, як запевняють біографи композитора, дуже втішався.

Хто ж той таємничий козацький син Чайка?

В. Пролесова знайшла в архівах документ, написаний його власною рукою: «Батько мій, Федір Чайка, знаходився у Миргородському Малоросійському полку сотні Омельницької козаком, і два роки тому помер, а я народився в селі Миколаївка і за бажанням моїм перебував на вивченні латинської мови в

університетах Європи. Існувала могутня література, представлена відомими іменами І. Вишенського, І. Гізеля, П. Могили, Г. Смотрицького, П. Саковича, І. Борецького, Я. Гаватовича, С. Кленовича, Г. Русина, десятками інших. Відомими в Європі були і талановиті українські художники – Ю. Шимонович, Й. Кондзелевич, О. Тарасевич, О. Білявський, Г. Чайковський, Г. Левицький, М. Голуб тощо. Представники козацької старшини були, як правило, з вищою освітою, знали латинь і європейські мови.

Москва ж держава являла собою на той час майже всуділь неписьменний пласт: лише верхній прошарок суспільства тямив читати і писати. Про широкий розвиток науки, культури тут говорити не доводилося. Недарма ж Б. Хмельницький у відомому листі до короля Швеції Карла X писав, що думає врати з Москвою, бо боїться її дикості та неосвіченості. Але історія, як ми знаємо, розпорядилася інакше.

З перших же років Москва починає грубо порушувати статті Переяславської угоди. Але, не в останню чергу завдяки тому, що Україна була набагато більше розвинена в плані культурного і освітнього, їй все ж вдається зберегати певну автономію. З приходом до влади Петра І Москва бере курс на Європу. Їй знадобилися освічені люди. Петро І забирає з Києва ректора Могилянської академії Ф. Прокоповича, той не лише очолює в Москві православну церкву, а й розробляє для царя політику реформ. Відкривається в Москві своя академія, яка довго існує завдяки притоку з Києва не лише викладачів, а й студентів: у 1704 році, наприклад, з 34 випускників курсу філософії лише троє були великороси, решта – українці. Київ недовго ще залишався лідером гуманітарно-духовної освіти, і з православних тих Афін, – як писав про нього великорос, єпископ Г. Вишенський 1739 року, – вся Росія джерело мудрості черпала». Тривалий час навіть усі митрополити Росії були українцями. Навіть у Тобольському, як пише відомий дослідник Сибіру С. Заварикін, з 1702 до 1768 року митрополити були лише українського походження.

«Українська та професорами в Шинелі» виростає вся дальша російська проза; внук українського священика у престижному козацькому місті Брацлаві Ф. Достоевський приносить світову славу теж неукраїнській культурі, більше того – стає вождем великодержавницьких сил в російській літературі, пориває з великоросом І. Тургенєвим, котрий у повісті «Дім» посмів зневажливо відгукнутися про Росію; козацький нащадок І. Рєпін з Чугуєва оголошується найвидатнішим російським художником; П. Чайковський, як ми вже говорили – генієм російської музики. І скільки їх, менших і більших, влилося в лоно російської культури й науки внаслідок яничарської політики в Україні. Не десятки вже – десятки тисяч.

Але в такій трагічній ситуації нація явила світові Шевченка й Франка, Лесю Українку і Стефаніка, Лисенка і Леонтовича, Мурашка і Васильківського, зуміла ввійти – пограбована і заналащена – у світову культуру все ж як рівна серед рівних у своєму благородстві й чистоті. Та все ж раз по раз виникає болюче питання: як же бути з украденими в нас – вільно чи невільно, але ж вкраденими – талантами та геніями?

Мабуть, повертати собі, назад, якщо є для того вагомий підстави. А їх не бракує. Приміром, нарешті, в другому виданні УРЕ М. Щепкіна названо видатним не лише російським, але й українським актором (у листах називав себе українцем, грав ролі як в російських виставах, так і в українських); ще раніше нашої культурі було повернуто Бортиянського, Березовського, Веделя – зачинателів класичної музики в Росії (за походженням були українцями, у їхніх творах яскраво виражені пісенні традиції свого краю); зараз піднімається питання, щоб не лише російським, а й українським художником вважати І. Рєпіна (не лише в розмовній мові, але і в писемній не цурався української; більшість картин написано ним на теми історії України; зрештою, свого часу і Михайло Драгоманов писав про нього, як про найвидатнішого українського художника свого часу); йдеться про те, щоб до української культури зарахувати М. Гоголя; перелік можна продовжити. А як же бути з П. Чайковським?

традиції української пісенності позначилися на ній досить сильно. Як підраховували дослідники, більш як 50 творів Петра Ілліча – на теми України чи з використанням мотивів української народної пісні. Це, зокрема, романс «Вечір» (1875р.), який композитор написав на слова вірша Т. Шевченка «Салок вишневий коло хати», академік Б. Асаф'єв назвав його «тонкою українською мініатюрою», це Друга симфонія, котру, через використання українських мелодій музикознавці так і називають – Українська; це опери «Коваль Вакула» («Черевички»), «Мазепа», анданте П'ятої симфонії тощо. Той факт, що муза Чайковського росла і на ґрунті української національної культури – незаперечний.

Не забуваймо й іншого. Чайковський використовував українські мелодії і їх розвивав у той час, коли царськими циркулярами наша культура взагалі заборонялася; отож, об'єктивно, він сприяв, був учасником визвольних змагань українського народу (цікавими стосовно цього є спогади про зустріч П. Чайковського у Києві з М. Лисенком, написані сином останнього Остапом); що Петро Ілліч брав участь і в національному культурному житті України (маловідомий факт: незадовго до смерті Чайковського відомий теоретик і збирач українських пісень О. Рубець звернувся до композитора з проханням написати до 80-річчя з дня народження Шевченка фантазію для оркестру на українські народні теми; Чайковський погодився, і лише смерть перешкодила виконати прохання друга). Зрештою, пам'ятаймо, як зрадив П. Чайковський, коли дізнався: його корені – з українських козаків.

Вже лише ці факти дають підстави ставити питання: чи можемо називати ми П. Чайковського і композитором українським? Потрібні серйозні, зважені вмотивування. Потрібні нові дослідження істориків і музикознавців. І не в останню чергу – сумських, оскільки наш край теж наснажував нащадка українських козаків на творення безсмертної музики. Оскільки ми маємо Низи, де на високій ноті звучало натхнення геніального композитора.

*Григорій ХВОСТЕНКО,
краєзнавець*